

UOT:94 (479.24).

**RUS – TÜRK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVANIN GEOPOLİTİK MÖVQEYİ
VƏ MOSKVA KONFRANSININ BAŞLANMASI***Adigözəlov Veyis**BDU – nun Qazax filialı ,**veyis.adigozelov@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə rus-türk münasibətlərində Naxçıvan bölgəsinin mövqeyi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Naxçıvan məsələsinin Osmanlı dövlətinin süqutu ilə əlaqədar olaraq aktuallaşması, beynəlxalq güclərin Anadolu və Qafqaz türklərinə qarşı eyni mövqedən çıxış etməsi, türk dünyasını ərazicə bir-birindən ayırmaq üçün Naxçıvanın coğrafi mövqeyinin imperialist güclər üçün əhəmiyyəti haqqında fikirlər irəli sürülür. Məqalədə, həmçinin, TBMM hökumətinin 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın statusu haqqında fəaliyyəti araşdırılır.*

Açar sözlər: Imperialist güclər, Naxçıvan məsələsi, türk dünyası, “xristian koridoru”, geopolitik mövqe

Ключевые слова: империалистические державы, Нахчыванский вопрос, тюркский мир, «христианский коридор», геополитическое положение.

Key words: Imperialist powers, Nakhchivan issue, Turkic world, "Christian corridor", geopolitical position

XVIII əsrdən bəri beynəlxalq imperializmin Osmanlı dövlətini parçalamaq üçün hazırlayıb, mərhələlərlə həyata keçirdiyi “Şərq məsələsi” adlanan bədnam siyasət XX əsrin əvvəllərində - I Dünya müharibəsilə reallaşdı. I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti müharibədən sonra “Antanta” dövlətləri tərəfindən bölüşdürülməyə başlandı. Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq imperializm dünyanın siyasi xəritəsini müəyyən edərkən Osmanlı dövlətini siyasi xəritədən silmək və bir daha onun yerində güclü bir dövlətin yaranmasına yol verməmək məqsədi güdmüşlər. Bu siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də Anadolu türklərini Qafqaz və Mərkəzi Asiya türklərindən ayırmaq olmuşdur. Bu siyasət Çar Rusiyası tərəfindən Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra başlanmışdır. İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülən ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Axıska, Axalkələk bölgələrində məskunlaşdırılmışdır. Həmin siyasət Çar Rusiyasının yerində yaranmış Sovet Rusiyası tərəfindən də davam etdirilmişdir. Göründüyü kimi ideologiya dəyişsə də, geopolitik məqsədlər dəyişməmişdir. Türk dünyasını parçalamaq üçün Anadolu və Qafqaz türklərinin arasında “xristian koridoru” yaradılmasında Rusiya, İngiltərə və digər imperialist güclər eyni məqsədə xidmət etmişlər. Anadolu və Qafqaz türklərini ayırmaq məqsədilə yaradılan “xristian koridoru” yaradılarkən ermənilərin həmin bölgələrdə sayının artırılmasına və erməni idarəçiliyinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Naxçıvan bölgəsi də həmin proseslərdən kənarda qalmamışdır. Xüsusilə 1918 – 1919 – cu illərdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr, ermənilərin imperialist güclərə arxalanaraq ərazi iddiaları irəli sürmələri Naxçıvan bölgəsi ətrafında geopolitik vəziyyəti gərginləşdirmişdi. Geopolitik vəziyyətin gərgin olduğunu sübut edən əsas hadisələrdən biri Naxçıvanda “erməni idarəçiliyinin” qurulması olmuşdur. Ermənistanın Naxçıvan bölgəsinə yiyələnmək cəhdləri 1919 – cu ilin yazından güclənməyə başladı. Ermənilər ingilislərin onların tərəfində duracağına ümid edərək öz fəaliyyətlərini artırmağa başlamışdılar. Hadisələrin sonrakı gedişi bunu sübut etdi. 1919 – cu ilin aprelindən Naxçıvanın müsəlman əhalisi arasında mahalın Ermənistan Respublikasının idarəçiliyinə veriləcəyi haqqında xəbərlər yayılmağa başlanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

Ermənistandakı nümayəndəsi M.Təkinski bildirirdi ki , ermənilər Qarabağın qisasını alaraq Naxçıvanı tutmağın zəruriliyindən şiddətlə danışırlar.(7.səh.121)

Təkinski 1919 – cu ilin 20 aprelində Bakıya göndərdiyi teleqramda ingilislərin Qars , Şərur və Naxçıvanı ermənilərə verdiyi haqqında şayiələrin yayıldığını bildirir , müttəfiqlərə sorğu edərək bu şayiəni yoxlamağı , əgər doğru olarsa , bir neçə milyonluq müsəlmanın yarım milyonluq erməniyə tabe etdirilməsinə qarşı bütün islam aləmi , həmçinin sülh konfransı qarşısında etiraz edilməsini zəruri hesab edirdi. (7.səh.121)

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Naxçıvanın müdafiəsi üçün hərbi səviyyəli tədbirlər görə bilməməsi ingilislərin dəstəyini alan ermənilərin iştahını artırmışdı. Mövcud şəraitdə N axçıvana hərbi yardım göstərə bilməyən AXC hökuməti diplomatik vasitələrlə məsələni həll etməyə çalışırdı. 1919-cu il mayın 3 də Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının “müvəqqəti idarəçiliyinə” verilməsi haqqında ingilis general Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro birgə əmr imzaladılar. Həmin il mayın 5-də F.Xoyski ingilis generalı Tomsonla görüşərək AXC hökuməti adından öz etirazlarını çatdırdı. Tomson bildirmişdi ki, Qarabağ müvəqqəti olaraq Azərbaycana verildiyi kimi , Naxçıvan rayonunun idarəçiliyi də müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilir. Tomson həmçinin bildirmişdi ki, onun fikrincə gələcək sərhəd Culfadan keçməlidir. (7.səh.123) Belə olduqda Naxçıvan ərazisinin xeyli hissəsi Ermənistana verilmiş olurdu. Göründüyü kimi imperialist dövlətlər yerli xalqın mənafeyini nəzərə almadan xəritəni öz maraqlarına uyğun müəyyən etməyə çalışırdılar. 1919-cu il mayın 6 da ingilis generalı Devi və Ermənistanın xarici işlər naziri A.İ. Xatisov Naxçıvana gəlirlər. Bu zaman Naxçıvan əhalisi onlara “erməni idarəçiliyində” yaşamaq istəmədiklərini bildirdilər. “Bu gün (6 may) saat 10 da dünki tarixdə yazılan məmurlar Xaytsov və Deyvi cənablarının müşayiəti ilə şəhərə varid oldular. Bunlar Milli Şuranın zalına daxil olduqda , hind əsgərləri cəm olub , müsəlləh surətdə zalın qabağında dayanıb durdular. Müşavirə və müzakirə zamanı Xaytsov Naxçıvanda erməni hökumətinin müvəqqəti olaraq bulunmasını və müsəlmanların ona tabe olması haqqında təklifdə bulundu. Müsəlmanlar isə biz erməni hökumətinə tabe olmağıq və onunla yaşamaq bizə müsaidə etməz sözlərini ümumi bir sözlə izhar etdilər. Onlar sabiq protestlərində davam etdikdə Xaytsov tərəfindən icbari qəbul edilməsi söyləndi. Xaytsov söylədi: “ Biz erməni tayfası buraya hökumət etmək istəmirik , fəqət bizi və sizləri bu əmrə tabe olmağa ingilis hökuməti məcbur qılır. Çünki , məzbur dövlət bütün dünyaya sahiblik edir. (3.səh.122) Hesab edirik ki , Naxçıvan bölgəsinin tarixi taleyini Anadolunun şərq torpaqlarından ayrı düşünmək olmaz. Təsədüfi deyildir ki , ermənilər Naxçıvan , Qarabağ , Zəngəzur , Dərələyəz əraziləri ilə yanaşı Anadolunun şərq vilayətlərinə də ərazi iddiaları irəli sürmüşlər və onları bu məsələdə imperialist dövlətlər dəstəkləmişlər.

AXC hökumətindən yardım ala bilməyən Naxçıvan əhalisi “müvəqqəti erməni idarəçiliyi” nə qarşı kəskin etiraz etdilər. Bu etirazların öz əksini tapdığı bir sıra sənədlər mövcuddur. İrəvan quberniyası həmyerlilər cəmiyyətinin Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandiri Koriyə müraciəti , müttəfiq dövlətlərə ünvanlanan “Naxçıvanlılar etirazı” , Ermənistan Respublikasının Baş nazirinə 1919-cu il 15 may və Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Cəfərova 1919-cu il 17 may tarixli məktublar belə sənədlərdəndir. (7.səh 125) Azərbaycanlı əhalinin etirazlarının xeyri olmadı və 1919-cu il 20 mayda “ Naxçıvanda erməni idarəçiliyi “ başladı. 1919-cu il mayın ortalarından iyulun sonuna qədər mövcud olan Naxçıvandakı “ erməni idarəçiliyi” dövründə bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir. “ Erməni idarəçiliyi “ dövründə Naxçıvan əhalisinə qarşı müxtəlif zorakılıq halları baş vermişdi. Həmin “ idarəçilik “ dövründə təkcə Naxçıvan şəhərində 330-a qədər axtarış aparılmış , 500-600 nəfər həbs edilmiş , 100-150 nəfərə

işgəncə verilmişdir. (7. Səh.126) 1919-cu ilin iyununda Paris sülh konfransında admiral Kolçak bütün Rusiyanın “ali hökuməti” kimi tanındı. Bu zaman keçmiş çar Rusiyasının bütün ərazisi Kolçak hökumətinin hakimiyyəti altında olmalı idi. Buna görə də ingilislər Qafqazdan çəkilməyə başladılar. Bununla da Naxçıvandakı erməni idarəçiliyinin sonu çatmış oldu. Bu vəziyyəti fürsət bilən ermənilər bütün bölgəni ələ keçirməyə cəhd göstərdilər, dinc əhali qətl və qarətlərə məruz qaldı. Lakin 1919-cu ilin 19-25 iyul həftəsi Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin sonu oldu. (3.səh .131) Naxçıvan əhalisinin qəhrəman mübarizəsi nəticəsində “erməni idarəçiliyi” iflasa uğradı. AXC hökumətinin Baş naziri N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentin iclasında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək təbii orqanizmi saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi. (7. Səh.136) 1920-ci ildə Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət kəskin dəyişikliyə uğradı. 1920 – ci ilin aprelin 28 də Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu Azərbaycanı işğal edərək AXC – nin süqutuna səbəb oldu. Cənubi Qafqazda Rusiyanın nəzarəti yaranmağa başladı. Bu hadisələr Azərbaycanın Cənub-Qərb ərazilərinin taleyi ilə bağlı məsələni yenidən kəskinləşdirmiş oldu. Sovet Rusiyası Azərbaycan ərazilərini Ermənistanla verməklə Ermənistanı sovetləşdirməyə çalışırdı. Buna 1920 – ci ilin yayında Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsinin – Dərələyəz bölgəsinin Ermənistanla verilməsini, həmçinin, Azərbaycan KP MK-nın siyasi və təşkilat bürolarının qərarı əsasında N.Nərimanov və M.D. Hüseynovun imzaları ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi münasibətilə Ermənistan İnqilab Komitəsinə 1920-ci il noyabrın 30 da göndərdikləri teleqrafı və Azərbaycan İnqilab Komitəsinin N. Nərimanov tərəfindən 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyannaməni misal göstərmək olar. N. Nərimanovun imzası ilə verilən 1 dekabr Bəyannaməsində göstərilmişdir: “Sovet Azərbaycanı elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın – ermənilər və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının əraziləri Sovet Ermənistanının ayrılma hissəsidir.” (4.səh.89) Qeyd edək ki, bu Bəyannamə Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Sovet Rusiyası Azərbaycana hərbi müdaxilə edərkən Anadoluya Mustafa Kamal hökumətinin yardımına gedəcəyini bəhanə etmişdi. Bakının işğalından sonra bolşeviklər qəzaları da tədricən işğal etdilər. İşğal növbəsi Naxçıvana da çatdı. Həmin dövrdə Anadolu türkləri Rusiyaya loyallıq münasibət göstərirdilər. Çünki Mustafa Kamal hökuməti ilə Lenin hökumətinin Qərb dövlətlərinə qarşı mübarizədə ortaq maraqları mövcud idi. Naxçıvanın ələ keçirilməsində də bolşeviklər türklərdən istifadə etmişdilər. “ 30 iyul 1920-ci ildə bolşeviklərdən 1200 nəfərin şəhərə daxil olmaq xəbəri çatdıqda mühacirlərdən (İrana qaçmış Naxçıvanlılar. V.A.) bir qədər nəfər şəhərə övdət etdilər. İyulun 31-də Xəlil paşanın bolşevik dəstəsi ilə Şahbuza gəldiyini və Naxçıvana tərəf hərəkət etmək xəbəri alındıqda mühacirlərin və şəhər müsəlmanlarının ruhu bir az yüksəldi. (3.səh.131)

1920-ci il oktyabrın 10 – da Bahadır Vəlibəyov Naxçıvana komissar təyin edilir. Bolşeviklərin Naxçıvandakı fəaliyyəti də yerli əhalinin müqavimətinə səbəb olmuşdu. Naxçıvan əhalisi bolşeviklərin yalançı vədlərinə inanmaq fikrində deyildi. “ Yoldaş Vəlibəyov tərəfindən Naxçıvanın istiqlaliyyəti elan edildi. 1921 – ci il 9 yanvar tarixində saat 12 radələrində əhali və idarə məmurları şəhər klubuna cəmlənmişdilər, istiqlaliyyət haqqında etdikləri təfərrüatları dinlədilər. Burada Vəlibəyov ilə hökumət Naxçıvandakı yerli idarəçilik nəzərdə tutulur. – V.A) arasında barik (mədəni) bir danışq keçdi. 12 yanvarda şəhərdə idareyi – hərbiyyə elan edildi. Həmin gün axşam vaxtı Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə başına bir qədər müsəlman adamları toplayıb ,

yoldaş Vəlibəyovun evini mühasirə etdi. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə bir gecə adamlar ilə evə daxil olub , yoldaş Vəlibəyova cürbəcür nalayiq sözlər demişlər. (3.səh.132). Bu faktdan görünür ki , “ erməni idarəçiliyi “ kimi “ bolşevik idarəçiliyi “ də yerli əhali tərəfindən qəbul edilmirdi. Bolşeviklər öz mübarizə taktikalarına sadıq qalaraq əhalinin narazılığını zorla yatırmışdılar. “ Çeka “ sədri Şirzad Əliyev gecə ilə Şahtaxtına gedib , Qırmızı ordu qüvvəsini şəhərə yetirir. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə 100 adamla 60 ədəd tüfəng götürüb Qaracüq yolu ilə İsmayıl Bəlqani vasitəsi ilə İrana keçdilər “. (3.səh.132) Faktların təhlili göstərir ki , 1918-1921-ci illər ərzində Naxçıvan regionunda geopolitik vəziyyət gərgin olmuş , regionun Azərbaycandan ayrılması üçün əvvəlcə ingilislərin , sonra isə Sovet Rusiyasının dəstəyi və göstərişi ilə tədbirlər görülmüşdü. Lakin , tarixi hadisələrin inkişafı regionda formalaşan yeni geopolitik tarazlıq şərtləri və Mustafa Kamal hökumətinin göstərdiyi uğurlu cəhdlər Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasında imkan yaratmış oldu.

Mustafa Kamal hökuməti ilə Sovet Rusiyası arasındakı münasibətlər qurularkən əvvəlcə hər iki tərəf bir – birinə ehtiyatla yanaşmağa çalışırdı. Əlbəttə , hər iki tərəfin öz maraqları var idi. Sovet Rusiyası nümayəndələri ilk görüşlərdə türk hökumət nümayəndələri arasında müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Sovet Rusiyası Qafqazı sovetləşdirmək istədiyindən bir qrup türk hökumət nümayəndəsi Rusiya ilə münasibətlərin qurulması əleyhinə çıxış edirdi. Lakin “ Antanta “ dövlətləri Anadolunu bölüşdürməyə cəhd etdiklərindən , onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün bolşeviklərlə yaxınlaşmağın tərəfdarı olan Mustafa Kamal və onun tərəfdarları üstünlük qazandı. Mustafa Kamal paşa bolşeviklərlə əlaqə yaradılması üçün ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşaya tapşırıq vermişdi. Kazım Qarabəkir paşa bolşeviklərlə əlaqə yaratmaq üçün iki nümayəndəsini – Ö.Lütfi bəyi və F.Sabit bəyi Bakıya göndərmişdi. Onlar Bakıda gizli fəaliyyət göstərən bolşeviklərlə görüşüb danışmaq aparmışdılar. Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa Sovet Rusiyası və AXC hökumətindən yardım almaq üçün Xəlil paşanı 1919 – cu ilin sentyabrında Azərbaycana göndərdilər. Kazım Qarabəkir Xəlil paşa ilə görüşündə bildirmişdi: “ Hal – hazırda Azərbaycanda Müsavat hökuməti hakimdir. Onlara bir neçə dəfə xəbər göndərməyimə baxmayaraq , Türkiyə ölmüşdür deyə , bizə yardım etmirlər. Halbuki , gec – tez erməniləri əzərik. Bolşeviklərin də yaxın zamanlarda Qafqazı aşacaqlarına şübhə etməmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan hökumətinin vaxt keçirmədən bolşeviklərlə əlaqə qurub anlaşması və Arpaçay boylarında türklərlə bolşeviklərin birləşməsinə mane olmaması zəruridir “ (5.səh.14) Faktlar göstərir ki , Xəlil paşa Mustafa Kamal hökuməti tərəfindən Sovet Rusiyası və Azərbaycandan yardım almaq , həmçinin Sovet Rusiyası ilə Anadolu arasında yolu açmaq üçün təlimatlandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki , Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycan və Sovet Rusiyasından yardım almaqda , həmçinin , AXC hökumətinin Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıq etməsində maraqlı idi. Lakin , bu da faktıdır ki , AXC – nin müstəqilliyini Sovet Rusiyası və daşnak Ermənistanı tanınamışdır. Bolşeviklər AXC hökumətini ingilislərin ələltisi hesab edirdi. Düşünmək olar ki , həmin dövrdə xarici hərbi müdaxiləyə qarşı mübarizədə yardıma ehtiyacı olan türk hökuməti rəhbərlərinin kommunist şüarlarla hərəkət edən Sovet Rusiyasının Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün əsas təhdid olduğunu qiymətləndirə bilməmişdilər. 1920 – ci il 26 apreldə Mustafa Kamal TBMM adından Sovet hökumətinə yazdığı məktubda bildirirdi ki , türk hökuməti beynəlxalq imperalizmə qarşı rus bolşevikləri ilə öz fəaliyyətini və hərbi əməliyyatlarını birləşdirir. Məktubda , həmçinin , deyilirdi ki , Sovet Rusiyası Gürcüstanı hərbi və ya diplomatik yolla ittifaqa cəlb edərsə və ingilisləri Qafqazdan qova bilərsə ,

türk hökuməti imperialist Ermənistanına qarşı hərbi əməliyyata başlamağı mümkün sayır və Azərbaycanı sovet dövlətləri dairəsinə girməyə məcbur edə biləcəkdir. (5. Səh.16) 1920-ci ilin yazında Sovet Rusiyası ilə Mustafa Kamal hökumətini yaxınlaşdıran hadisələr baş verirdi. Həmin il martın 16-da ingilislər tərəfindən İstanbulun tutulması türk hökumətini öz xarici siyasətini müəyyənləşdirərkən Sovet Rusiyasına üstünlük verməsinə sövq etdi. Kazım Qarabəkir paşanın təklifi ilə Anadolu hərəkəti ilə bolşeviklər arasında vasitəçi olaraq Türk Kommunist Fırqəsi qəbul edildi. Azərbaycan hökumətinin ingilislərlə yaxınlığı Anadolu hərəkəti rəhbərlərini narahat edirdi. Rusiya Xarici işlər Komissarı Çiçerin türk hökuməti ilə dostluq münasibətlərini qurmaq üçün diplomatik və konsulluq idarələrinin açılmasını təklif etmişdi. Sovet Rusiyası 1920 – ci il iyunun 8 – də Ankaraya diplomatik nümayəndə təyin etdi. Ş.Eliava türk milli hökuməti yanında Sovet Rusiyasının diplomatik və hərbi nümayəndəsi seçildi və qərara alındı ki , türk hökumətinə silah və qızıl göndərilsin. (5.səh.18)

Faktların nəzərdən keçirilməsi sübut edir ki , XX əsrin 20 – ci illərində Qafqazda əsas siyasi amil rus – türk münasibətləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin müstəqilliyinin qorunması həmin münasibətlərdən asılı olmuşdur. Mustafa Kamal paşa 1920 – ci il avqustun 14 – də Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında bildirmişdi: “ Bolşevik Cumhuriyyəti , həm özlərinin yaşamları və varlıqlarının önəmini artırmaq , həm də “ Antanta “ dövlətlərinin zülm pəncəsindən qurtulduqları təqdirdə , ən qüdrətli yardımçı və tərəfdar olacaq millətimizin birlik və bərabərlik əlini tutmaq üçün bizə kömək etdi. Etdikləri yardım X və XI ordularını açıqdan – açığa Qafqaza göndərmək , Şərq cəbhəsini parçalamaq oldu. Bu ordular bizim istiqamətimiz , təsirimiz və xidmətimiz sayəsində asanlıqla Şimali Qafqazı keçib Azərbaycana gəldilər “ (5. Səh.19)

Sovet Rusiyası həmin dövrdə Şərq xalqları üzərində öz təsirini artırmaq , öz işğalçı və geopolitik maraqlarını pərdələmək üçün kommunist şüarlardan istifadə edirdi. “ Məlum olduğu kimi Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra Türkiyə , İran və Əfqanıstanın Avropa kapitalizmi buxovlarından xilas olmasında Lenin çağırışının son dərəcə böyük rolu oldu. Gənc Sovet Rusiyasının bu ölkələrə təmənnəsiz qayğısı Şərq kütlələrinin gözünü açdı , onları milli azadlıq uğrunda cəsarətlə mübarizə aparmağa sövq etdi “. (2. Səh.289)

1920-ci ilin sonu 1921-ci ilin əvvəlində baş verən bir sıra hadisələr rus – türk münasibətlərində yeni mərhələ açmış oldu. Qeyd edək ki , Ermənistanın sovetləşdirilməsi və N.Nərimanovun imzası ilə verilən 1 dekabr 1920-ci il bəyanatı , həmçinin , 1921-ci ilin yanvarında I İnönü döyüşündə türk ordusunun qələbəsi nəticəsində türk milli azadlıq hərəkətində dönüşün başlaması Mustafa Kamal hökumətinin xarici siyasətdə aktivliyini artırdı. Beləliklə, rus-türk münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuş oldu. Bu zaman Mustafa Kamalın “ türk qapısı “ adlandırdığı Naxçıvanın geopolitik əhəmiyyəti artmış oldu. Naxçıvanın geopolitik əhəmiyyətinin artmasının əsas səbəbi onun ermənilərin hədəfində olması və Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsini öz mənafeyinə uyğun yenidən şəkilləndirmək cəhdləri idi. Mustafa Kamal hökuməti özünün artan nüfuzundan istifadə edərək Naxçıvanın taleyinin müəyyən olunmasında aktiv iştirak etdi.

1920-ci il 19 iyulda Naxçıvana gələn Bəkir Sami və Yusif Kamaldan ibarət türk heyətinin rus nümayəndələri ilə müzakirə edəcəyi məsələlərdən biri Naxçıvan – Zəngəzur istiqamətindən əlaqəni təmin edə biləcək bir koridorun açılması idi. 1920 – ci il 10 avqust – da Rusiya ilə Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə görə Şaxtaxtı – Culfa dəmiryolu istifadə üçün ermənilərə verilmişdi. Moskvadakı türk heyəti buna etiraz etdi. Danışqlar nəticəsində Şaxtaxtının işğalı üçün ruslarla razılığa gəlinmişdi. Lakin

Sovet Rusiyası Ermənistanın adından Şərqi Anadoludan torpaq istəməsi danışıqların yarımçıq dayanmasına səbəb olmuşdu. Mustafa Kamal hökumətinin ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlaması və Gümrü müqaviləsinin imzalanması Sovet Rusiyasını narahat edirdi. Mustafa Kamal hökumətinin Qərb dövlətləri ilə razılaşacağından ehtiyat edən Sovet Rusiyası Şərqi Anadoludan Ermənistana torpaq verilməsi fikrini dəyişdirdi. “Sovet nümayəndəsi Midivani Ermənistana torpaq verilməsi işinin səhv başa düşüldüyündən irəli gəldiyini bildirir. Çiçerin Ankaraya göndərdiyi notada “Türk Ermənistanı” ifadəsinə yer vermirdi”. (12. Səh.424)

Bunların nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlər qaydaya düşməyə başladı. Mustafa Kamal hökuməti İqtisadiyyat naziri Yusif Kamal, maarif naziri Rza Nur və hərbi məsləhətçi Səffət bəydən ibarət olan nümayəndə heyətini Moskvaya göndərdi. 1921 – ci il 15 yanvarda Qarsdan yola düşən türk nümayəndələri həmin il 18 fevralda Moskvaya çatdı. (12. Səh.424) Moskva danışıqlarında əsas yer tutan məsələlərdən biri Naxçıvanın statusu məsələsi idi.

1921 – ci il 18 fevralda Moskvaya çatan gün türk nümayəndə heyəti Rusiya Xarici işlər Komissarı G.Çiçerin və onun müavini Qaraxan ilə görüşmüşdü. Görüş zamanı Çiçerin ingilislərlə bir ticarət müqaviləsi imzalamaq istədiklərini, buna görə də türk hökuməti ilə hər hansı bir ittifaq düşünmədiklərini, türklərin kommunistlərə qarşı sərt hərəkət etdiklərini (türk kommunistlərini nəzərdə tuturdu V.A) bildirmişdi. Çiçerin, həmçinin Ankaradakı Rusiya səfiri B.Midivaninin göndərdiyi məktubda siyasi konsensusdan bəhs etdiyini ifadə etmiş, eyni zamanda türklərin ermənilərlə danışıqlarda Rusiya vasitəçiliyindən imtina etməsini və Rusiyanın etirazlarına baxmayaraq Gümrünü boşaltmamasını tənqid etdi. (1920-ci ilin payızında türk ordusu ermənilərə qarşı əməliyyat keçirərək dekabrın əvvəllərində Gümrü müqaviləsini imzalamağa erməniləri məcbur etmişdi – V.A) (11. Səh.10) Göründüyü kimi həmin dövrdə Sovet Rusiyası ilə türk hökuməti arasında xeyli ziddiyyətlər mövcud idi. Bolşevik hökuməti Mustafa Kamal hökumətinin çətinliklərindən istifadə edərək daha çox güzəşt qoparmağa çalışırdı. 1921 – ci il 22 – 23 fevralda türk heyəti Stalinlə görüşdü. Stalin də ingilislərlə ticarət müqaviləsi imzalayacaqları üçün türklərlə ittifaq yarada bilməyəcəklərini, lakin, bir dostluq müqaviləsi imzalana biləcəyini, pul və silah yardımı edə biləcəklərini bildirmişdi. Ermənistan məsələsinin görüşmələrdə arxa plana keçəcəyinə işarə edən Stalin bildirmişdi: “Siz Ermənistan məsələsini özünüz özünü həll etdiniz. Əgər daha həll edəcəyiniz bir şey qaldısa onu da həll edin. Amma zamanı qəti olaraq bildirin” (11. Səh.10) 26 fevral 1921 – ci ildə Rusiya Xarici işlər komissarlığında başlayan görüşmələr nəticəsində 16 mart 1921 – ci ildə Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni TBMM adından Yusif Kamal və Rza Nur, həmçinin, türk hökumətinin Moskvadakı səfiri Əli Fuat paşa, Rusiya tərəfdən isə Xarici işlər Komissarı Çiçerin və Rusiya MİK – in üzvü Cəlal Qorxmazov imzaladılar. Bu müqavilə ilə türk hökuməti özünün şərq sərhədlərinin müəyyən olunmasına və Sovet Rusiyası ilə münasibətlərinin qaydaya salınmasına nail oldu. Mustafa Kamal paşa Moskva müqaviləsi haqqında demişdi: “Rus Şuralar Cumhuriyyəti ilə mövcud yaxşı münasibətlərimiz və əlaqələrimiz bu keçirdiyimiz ildə ən mükəmməl səviyyədə inkişaf etməkdə davam etmişdir. 16 martda Moskvada bir dostluq müqaviləsi imzaladıq. Bu müqavilə ilə imperializmin hücumlarına hədəf olan iki dövlət arasında təbii səbəblərdə meydana gələn həmrəylik hüquqi bir şəkil ilə də təsbit edilmiş oldu (11. Səh.11) Moskva konfransında türk hökumətinin Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasına nail olması ermənilərin ərazi iddialarının qarşısını almaq və Anadolunun türk dünyası ilə əlaqəsini (ərazi baxımından) təmin etməyə hesablanmışdı. (Həmin dövrdə hələ Naxçıvan Azərbaycanın əsas

hissəsindən ayrı salınmışdı – V.A) Rusiya tərəfi isə , görünür , Naxçıvanı Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salmaq üçün başqa plan hazırlayıbmış. Buna görə də Moskva danışıqlarında türk tərəfinin təklifini qəbul edib. Moskva müqaviləsinin 3 – cü maddəsində deyilir: “ Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (c) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar , o şərtlə ki , Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir “. (1. Səh 82). Qeyd etmək lazımdır ki , Moskva müqaviləsi XX əsrin 20 – ci illərinin əvvəllərində yeni formalaşmış siyasi situasiyanın məntiqi davamı idi. Dünyada və Qafqazda yaranmış yeni qüvvələr nisbəti bu müqavilənin zəruriliyini meydana çıxarmışdı. Həm Sovet Rusiyasına , həm də yeni yaranmış türk hökumətinə qarşı müharibə aparan beynəlxalq imperializm məğlub oldu. Sovet Rusiyası və Mustafa Kamal hökuməti aralarındakı ideoloji fərqlərə baxmayaraq yaxınlaşmağı bacardılar. Hər iki dövlət özünün müstəqil yaşamaq qabiliyyətini sübut etdi. Sözü gedən dövrdə rus – türk münasibətlərinin öyrənilməsi göstərmişdir ki , bu dövlətlər qarşılıqlı güzəştlərlə razılığa gəlməyi bacarmaqla yanaşı , həm də əldə edilən razılaşmaların uzunmüddətli , davamlı olmasını təmin edə bilirlər. Mövzunun öyrənilməsi , həmçinin aydınlaşdırmağa imkan verir ki , Cənubi Qafqazda formalaşan geopolitik vəziyyətin dəyişdirilməsi və ya qorunub saxlanması xeyli dərəcədə rus – türk münasibətlərindən asılıdır. Tarix sübut etmişdir ki , Cənubi Qafqazda sülh və siyasi sabitliyin davamlı olması rus – türk münasibətlərindən kənarda mövcud olması düşünülə bilməz. Eyni zamanda mövzunun təhlili onu da deməyə əsas vermişdir ki , Anadoluda hansı hökumətin olmasından asılı olmayaraq (istər Osmanlı hökuməti , istərsə Mustafa Kamal hökuməti olsun – V.A) Azərbaycanın problemlərinə laqeyd qalmamışdır. Anadolu və Qafqaz türklüyü kültür , mədəniyyət , dil , din , etnik köklər və geopolitik maraqlar baxımından vahid orqanizm təşkil etmişlər. Bu baxımdan Naxçıvan məsələsinin Mustafa Kamal hökumətinin maraq dairəsində olması da təbii və məntiqə uyğun hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Diplomatiya aləmi jurnalı. № 41. 2016
2. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı. 1982
3. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı. 1993
4. Hacıyeva A. 20 – ci illərin siyasi tarixinin bəzi məsələləri. Bakı. 1997
5. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan 2021
6. Məmmədov X. “ Naxçıvan məsələsi “. Moskva və Qars müqavilələrində. (Tarix , İnsan və Cəmiyyət jurnalı) 2021 , 2 (32) s. 82 – 89
7. Naxçıvan (məqalələr toplusu) . Bakı. 1999
8. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı. 1992
9. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı. 1995
10. Belleten (türk Tarix kurumu) Ankara. 2016
11. Coşkun Topal. Türk – Rus ilişkileri ve Moskva antlaşması. (Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi) 2018. s. 313 – 330
12. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918 – 1921) Naxçıvan. 2013
13. Иголкин А. Московский договор с Турцией взгляд из России через 77 лет. Москва. 1998

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ НАХИЧЕВАНА И НАЧАЛО
МОСКОВСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В РУССКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ***Адыгозелов Вейс**Резюме*

В статье рассматривается положение Нахчыванского региона в российско-турецких отношениях. В то же время, вопрос Нахчывана стал актуальным в связи с падением Османского государства, одинаковой позиции международных держав в отношении анатолийских и кавказских тюрок, а также важностью географического положения Нахчывана для империалистических держав для отделения тюркского мира друг от друга. В статье также рассматривается деятельность правительства ТБММ по статусу Нахчывана в 1920-1921 гг.

**THE GEOPOLITICAL POSITION OF NAKHITHEVAN AND AIE BEGINNING OF
MOSKOV CONFERENCE IN RUSSIAN-TURKISH RELATION***Adigozelov Veys**Summary*

The article examines the position of the Nakhchivan region in Russian-Turkish relations. At the same time, the issue of Nakhchivan became relevant in connection with the fall of the Ottoman state, the international powers took the same position against Anatolian and Caucasian Turks, and the importance of Nakhchivan's geographical position for the imperialist powers to separate the Turkish world from each other. The article also examines the activities of the TBMM government on the status of Nakhchivan in 1920-1921.

*Rəyçi: dosent Arif Veyisov**BDU Qazax filiali 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il*